

Balázs Géza

Három írás a nyelvről és nemcsak a nyelvről

Bolyais tanítványaimnak

Örömbeszéd. Az öröm, hogy beszélni tudunk, visszavezet bennünket emberré válásunkig. Az őseMBER számára sokféle öröm létezett: öröm, hogy meg tudta szerezni a tüzet (ekkor ugrált örömben, ebből fejlődött ki a tánc), öröm, ha elejtett egy vadat (ekkor először is ujjongott, majd habzsolts és táncolt, hogy ne legyenek felesleges kilói), öröm, ha megszerezte nőjét (ne részletezzük), vagy ha visszatért a vadászatból (hogy túlélte, s hogy végre pihenhetett), s nyilván megvolt már a babusgatás, a csacsogás öröme, amelyből kialakult az érzelmentelített beszéd.

A nyelvhasználat is a vadászathoz, a tűzhöz, a tevékenykedéshez és a másik emberhez való kapcsolathoz kötődik. Az ember azért is örült a beszédnek, mert látta, hogy az állatok nem beszélnek, és a beszéd mennyivel ügyesebbé, hatékonyabbá tudja tenni az emberi életet. Az emberi beszéden érzett öröm olyan elementáris és nagyszabású volt, hogy egészen napjainkig fennmaradt, emberré válásunk fontos jelképe, ezért szeretjük és őrizzük.

A beszéd legmagasabb foka, az író- és az előadó-művészet napjainkig érzékeltette ezt a örömet. Ha Jókait, Mikszáthot, Móriczot, Illyést olvassuk, de mondhatnám Sánta Ferencet vagy Lázár Ervint is, ez az ősi öröm árad soraikból. A beszélés, a kifejezés színessége, boldogsága. Ahogy Gábor

Miklós vagy Latinovits mond verset, az előszó áradásával, nem mond úgy senki – futkároz hátunkon a hideg, utánuk akarjuk mondani, örülünk, hogy tudunk beszélni!

Így volt ez napjainkig. Mostanában mintha elveszett volna ez az ősi öröm. Talán túl sok a beszéd, és elegünk lett belőle. Talán túl sokat hazudtak, és megcsömörlöttünk még a szép szavaktól is. Nem hiszünk Jókainak, Mikszáthnak, Latinovitsnak, a szépen megformált mondatoknak. Az örömtelen beszéd korának hajnalán már Ottlik Géza, pontosabban *Az iskola a határon* egyik főszereplője, Medve is felfigyelt erre: „A világ nem ért másból, mint a hangos, elnagyolt, durva jelekből. A látszatokból. Mindabból, aminek határozott formája van. Nagyot kell kiáltani, másképp oda sem figyelnek. Két szóból többet értenek, mint húszból; viszont százszor kell ugyanazt elmondani. Vagy jobb egy erélyes rúgás. Máskor megteszi egy kurta tréfa.”

A végigmondás, az önkifejezés szépségének a hiányára utal az író. Olvassunk bele egy Jókai-kötetbe, nézzük meg, hogy beszélnek szereplői: „Senki sem sejtheti, hogy én mit érzek. Egyedül ön, szeretett Hermine, lelkemnek képmása. Ha e házat el kellene hagynom, egyedül ön miatt vérzenék szívem; de ugyebár ön nem ítélne el engem azon esetben, ha a

körülmények kényszerítenének, hogy e házat elhagyjam, ha talán azzal, kivel sorsomat összekötöm, a rideg elbujdosás sorsát is meg kellene osztanom? Hiszen mi lehet nemesebb hivatás, mint egy nőnek megosztani egy szeretett férj fájdalmát, szenvedéseit! Ez a legdicsőbb feladata egy gyöngé női kebelnek, melyben legerősebbnek mutathatja magát.” (Az új földesúr)

És akkor most ugorjunk át korunkba, lapozzunk bele a Sárbogárdi Jolán képében megjelenő Parti Nagy Lajos regényébe, amelyben modern főhősaink ekként beszélnek és gondolkodnak – egyébként érzelemdúsan – a Hungimpónak nevezett cégnél: „Összefutó számban szinte érzem már az Ön forró feketéjének zamatos ízeit, melynek behozását követően 11 háig nem vagyok itt senkinek – tette hozzá DR. Havas Tamás, majd fütyörészőleg becsukta irodájának párnázott ajtaját odai belépése után.” (Sárbogárdi Jolán)

Persze ezek „költőileg” megformált rossz mondatok. Temesi Ferenc szótárregényében (Por) azonban már találkozhatunk a végletekig leegyszerűsödött beszéddel – igaz, csak a „tini” szócikk erejéig:

Cső, háve. Heló Csárlí!

V Itá a zis be, ba me?

M k zuöd h zá, ba me?

Najóvanna. Nem ke cs náni műsor.

Baba bukód. K kapt d mút kó azta gádzsit a dizsibe, vazzeg.

Vazzeg tré zegész. Bevitt zerdőbe érte? Ott vo taza csávó a verdájáva azt t dod miva? Fényt k potta a csaj.

Baba k s bringa vó pedi.

Ja, szétcsap m méga búráját, ha-ve!

Ebből a „beszédből” szótagok esnek ki, szó- és mondathatárok egy-

beolvadnak, a névelők, utalószók hiányoznak, hangsúlyt nem érzékeltethetünk, a hanglejtés szétszakadozik. Vannak olyan nyelvészek, akik azt mondják, hogy minden helyes, amit az anyanyelvi beszélő mond, a lényeg, hogy a kommunikáció létrejjön. Ez a kommunikáció is létrejön, két fiatal „elbeszélgetett” a diszkóban megismert lányról. Ilyen kommunikációja (direkt nem mondom, hogy beszéde) lehetett az őseembernek is. Gutturális, azaz torokhangok, indulatszók, egymásba olvadó szavak, egy-egy alig fölismerhető szótó.

Nem értem, hogy mi a baj, miről papolnak a nyelv művelők, ha akkor is megértették egymást, és akkor is elváltak valahogy!

Marcellka eszik. Utazunk vagy talán inkább zötykölődünk a távoli megyeszékhely és Budapest között közlekedő gyorsvonaton. A kupéba nagymama, nagypapa és egy hatévesforma kisfiú érkezik, szépen elhelyezkednek, s máris evéshez fognak. Régóta várhatták már a nyugodt letelepedést, kis zsömle Marcellkának, tízórai a nagypapának, és a mindezt felszolgáló nagymama is magához vesz pár száz falatot.

– Egyél még, Marcellka! – mondja a nagymama, és süteményt vesz elő.

Milyen gondos nagymama, vélem, s arra gondolok, hogy nálam a három és fél órás útra egyetlen falat sincs: reggel reggeliztem, kora délután meg reményeim szerint otthon fogok ebédelni. Négy-öt órát még víz nélkül is kibírok – nem árt készülni a globális felmelegedésre.

– Kérsz-e egy Túró Rudit, Marcellka? – kérdezi a nagymama, s Marcellka kér, természetesen a nagypapa is fogyaszt, de ő azért módjával.

– Igyál, Marcellka, üdítőt! – és Marcellka iszik, cukrosat, édeset, ráadásul a flakon kint marad az asztalon, úgyhogy egész úton folyamatosan szopogatja.

– Egyél egy kis csokoládét is, Marcellka! – no, ez aztán a fejedelmi fogás, Marcellka tömi magába a csokoládét, utána egy kis száj- és kéztörölgetés következik.

Vonatunk szalad, szalad a kisalföldi rónán, mellettünk Árpád-kori templomok, az ősi református város, az újabb megyeszékhely, tele kulturális emlékekkel, idelátszó szép tornyocskákkal, majd következik a bájos Duna, Komárom, ahol egy pillanatra át lehet nézni Jókai és Lehár Ferenc szülőföldjére, no meg a bátyák, az erőd ezen az oldalon – éppen az ablakunk előtt futnak el –, persze Klapka György, szabadságharc...

– Marcellka, egyél még egy kis süteményt, tegnap annyira ízlett neked.

És Marcellka eszik még egy kis süteményt.

A nagypapa már szunyókál, ő nem eszik, a nagymama is csak úgy magának, hogy az idő teljen, minden erejével inkább Marcellka testi fejlődésére összpontosítva, Marcellka pedig programként – most utazunk és eszünk. Kerül elő még ropi, banán, újabb süteményadag, fogy az üdítő, de van még bontatlan üveg, közben Vértesszőlős mellett – Samu lelőhelye mellett –, majd a Turul alatt halad el vonatunk, bizony lenne rajta is némi szemlélnivaló, de Marcellka valamilyen találékony játékot tart kezében, két sütemény között.

– Marcellka, nem vagy éhes, egyél még valamit..., van még egy kis csipsz. De köpd ki a rágót, csipszet és rágót nem lehet egyszerre.

És Marcellka dehogyan tiltakozik, Marcellka eszik.

Tudósok úgy tartják, hogy hosszú, talán évszázados, talán nem is tapasztalt, de a génekben mégis rögzített éhezési információja tör elő – amikor már van mit és lehet enni, akkor pótolni kívánja a tudat a korábban elmulasztottakat. Most megeszünk mindent, amit elődeink nem ehettek meg. Pótoljuk Túró Rudival, csipsszel, ropival, süteménnyel, cukros-koffeinós üdítővel. Magunkhoz veszünk, elfogyasztunk, elrágcsálunk, harapunk, elcsámcsogunk, megeszünk, eddegélünk, felzabálunk, beblokkolunk, beburkolunk, majszolunk, kajálunk vagy kajolunk valamit, mindent, ami jár.

Burkoljuk a banánt, csipegetjük a csipszet, torkoskodunk Túró Rudival, silőzzük a süteményt, rágcsáljuk a rágót, beporszívózzuk még a morzsát is.

Ősi, genetikai program alapján.

S közben fut, zötyög velünk a vonat az ősi Árpád-kori templomok, falvak, az ősemberlelőhely, a honfoglalás, a szabadságharc, a Monarchia, a szocializmus emlékei mellett. Ahány állomás, annyi mese, annyi történet az országról, a nemzetről, a családról – a mi kis történeteink, szüleink történetei, rokonaink történetei, irodalmunk, zenénk, nyelvünk története. S csak fut-fut a vonat, napjában százszor és ezer Marcellkával, meg a nagymamájukkal, tele jó szándékkal és szeretettel, s már mobiltelefonon előre jelezve, hogy a Déliben várják Marcellkát a szülei, már elkészítették a finom ebédet, mert Marcellka egészen biztosan megéhezett a hosszú úton.

– Jó étvágyat, Marcellka!

Maják. Első cikkecském, az akkori Pajtás újságban a mátrafüredi Bence-vár fölfedezéséről szolt. Édesapámmal a sűrű bozóttal benőtt mátraalji váromot megkerestük, lerajzoltuk. Ez

a fölfedezési láz hajt azóta is: történeti, nyelvtörténeti, nyelvi kérdésekben. Amikor tavaly ilyentájt Guatemalában a trópusi őserdőből kibúvó, illetve az őserdő fái által benőtt maja templompiramisokat szemléltem, csöppet sem zavart a negyvenfokos hőség, az emberfaló szúnyograjok, csak róttam a lépcsőket, föl-le. Azóta pedig falom a maja kultúráról szóló könyveket. Érteni szeretném, hogy hogyan éltek, miért építették ezeket a városokat, miért hagyták el őket, miről árulkodnak tudományos fölfedezéseik, megmaradt kódexeik. Nekem ugyanis eszembe nem jutna a trópusi őserdőben emeletes templomokat, városokat építeni... Ráadásul sokszor egymástól kőhajításnyira, tucatszám.

Az ember folyton összehasonlít, és viszonyítása középpontjába magát helyezi. Az is általános emberi vonás, hogy mások viselkedését saját jelképrendszerünk jelenségeivel vessük össze, ezáltal kategorizálva a másikat, anélkül hogy valóban megértenénk. Ezzel szemben a kulturális antropológia arra tanít, hogy a tőlünk eltérőt elfogadjuk, természetes kulturális jelenségnek tekintjük.

Kategorizációnk mélyén mindig ott lapul a nyelv, sőt azt is mondhatjuk, hogy világlátásunk alapja a nyelvünk. Ebből pedig az következik, hogy nemcsak a más kultúrákban, de a más nyelvekben is meg kell merítkeznünk ahhoz, hogy jobban, például előítéletektől mentesen értsük meg egymást.

Ott állok valahol Tikálban, az egyik templompiramis tetején, nézem a tájat, próbálok megérteni a fél évezred, évezred előtti a majákat.

A kulturális antropológia nyomán az antropológiai nyelvészet azt vallja, hogy a különböző nyelvcsoportok és nyelvek másként látják, másként képezik le a világot. A rendkívül sokszínű

indián nyelvekről merészség lenne bármiféle közös, általános jellemzőt állítani, de az egyes szerzők megfigyelései alapján néhány jelenségük feltűnik. Amerika őslakosai a valóságot a folyamatok összefonódásaként érzélik, vagyis látásmódjuk: holisztikus. A világ és az ember kölcsönös és szoros kapcsolatban van egymással. Az európai ember viszont a más élőlényekből és tárgyakkól álló világon kívül helyezi magát. Ezt mutatja a nyelvi antropocentrizmus, vagyis mindennek az emberhez való viszonyítása.

Ösztönösen tiltakozik ez ellen a fogalom ellen Szilágyi N. Sándor. Mint írja, ezzel a megnevezéssel méltánytalanul kizárjuk a viselkedők közül az állatokat, pedig sokszorta többen vannak, mint mi, emberek. Ezért inkább zoomorfizmusról beszél.

Az indiánok számára az idő nem egyenes vonalú (linéris), hanem visszatérő (ciklikus). Emiatt nem úgy tagolják az időt, mint az indoeurópai kultúrákban élők. Az indiánok a folyamatos jelenben élnek. Elődeik, például a rengeteg titkot őrző maja papok, tudósok a mainál is pontosabban ismerték a nap, a hónap, az év fogalmát, viszont nem tagolták az időt hetekre, órákra, percekre – mert az nem létezik a természetben. Az angloamerikaiak számára az „indián idő” kifejezés a pontatlanságot fejezi ki. Az európaiak és az amerikaiak világosan megkülönböztetik a múlt, a jelen és jövő időt. Míg az indiánok a folyamatos jelenben élnek, a modern világ emberei a jövőben. Lássunk csak egy hétköznapi mondatot: „Ez a gyorsétem kitűnő! Máskor is ide fogunk jönni!” Tehát nem elég a most, a jelen idő, rögtön a jövőre gondolunk.

Az indián nyelvekben nincsenek elvont főnevek, a főneveket konkrét dolgokra használják. Minden állapotot,

viszonyt, betegséget, légköri jelenséget vagy eseményt igékkel fejeznek ki. Ennek nyelvtani alapja az indián nyelvek többségének bekebelező (poliszintetikus) nyelvtana. Az ilyen nyelvek egy komplex igébe építik be a többi mondatrészt kifejező szófajt, toldaléket.

Az indián nyelvekben – tudjuk az e téren is hiteles indiánregényekből – az embereket sem nevezik meg főnevekkel. Az egyik nyelvben a feleség az, „aki a szívedről gondoskodik”, a leány „aki gazdagítja az életedet”, s a fiú „aki férfivá válik”, egy másik nyelvben a férfi „aki emberré vált”. A keresztnévek is gyakran szó szerkezetek, például: „aki farkasokkal táncol”.

Az indián nyelvekben meglévő alanytalan mondatok a dolgok embertől független módjára utalnak. Ezt persze a magyar nyelv is tudja („esik”, „villámlik”).

Az indián nyelvek – többnyire angol nyelvű – kutatói közül néhányan

egyenesen azt vallják, hogy ezek a nyelvek jobban képesek tükrözni a fizikai jelenségeket, mint például az angol nyelv. Az angol nyelv a fizikusok számára túl szegény igékben. Az indián nyelvek azzal, hogy hiányoznak belőlük az absztrakt főnevek, valamint az állapotokat, folyamatokat igékkel írják le, a fizikai leírások számára pontosabbak, mint az angol.

Példáim esetlegesek, de nem véletlenül válogattam őket úgy, hogy fölismerhetők legyenek belőlük a nyelvi látásmódok vagy világinterpretációk közötti különbségek. A különféle nyelvcsaládok és kulturális környezetek nyelvi világképeinek kutatása az antropológiai nyelvészet fontos feladata. Az ilyen nyelvtudomány ember és társadalom megértését tűzi ki célul.

Engem elvarázsoltak a maják, kereső, kutató lényé tettek a nyelv titkai.